

Investeren in menselijk en sociaal kapitaal

Het gezin levert 'menselijk kapitaal' voor het scheppen van 'sociaal kapitaal', het vermogen tot vertrouwen, sociale omgangsvormen en waarden. De stabiliteit van het gezin is daarom van eminent belang voor de ontwikkeling van de moderne samenleving. De samenleving lijdt op dit moment echter aan de gevolgen van een tot nog toe verborgen proces: de afbrokkeling van de investering in menselijk en sociaal kapitaal. Dat proces moet een halt worden toegeroepen.

In de tweede helft van de twintigste eeuw is het sociale klimaat niet bepaald gunstig geweest voor het gezin als maatschappelijke eenheid binnen de samenleving. Dit geldt met name voor maatschappelijk onderzoek en het intellectuele leven. In 1958 beschreef de Amerikaanse socioloog C. Banfield in zijn uiterst invloedrijke boek *'The Moral Basis of a Backward Society'* het sociale leven in Montegrano, een dorp in het zuiden van Italië.

Volgens Banfield speelde wat hij aanduidde als 'amoreel familisme' een cruciale rol in de stagnerende ontwikkeling van de dorpsgemeenschap. "Optimaliseer de materiële, korte-termijnvoordelen van het nucleaire gezin en ga ervan uit dat alle anderen hetzelfde doen."¹ Voor Banfield - en zijn na-

volgers binnen de hoofdstroming van de sociale wetenschap - stonden een sterk gezin en het ideaal van een moderne samenleving lijnrecht tegenover elkaar. Bovendien zagen pedagogen en psychologen het gezin als de bron van de 'autoritaire persoonlijkheid' die gedurende de hoogtijdagen van het fascisme in Duitsland, Italië en elders zoveel schade heeft aangericht. Het kwam erop neer dat de modernisering van de maatschappij automatisch met zich meebracht dat de

rol van het ouderwetse gezin werd ondergraven. De feministische beweging beschouwde het huwelijk en het gezin als eeuwenoude, knellende banden die de emancipatie van de vrouw in de weg stonden. Ideeën die in de maatschappij leven, vinden hun weg naar de politiek: centralisatie van scholen, hervormingen

Dr. A. Habisch

binnen gemeenschappen, opbouw van sociale zekerheid en nieuwe echtscheidingswetten waren allemaal bedoeld om persoonlijke autonomie, zelfbeschikking en individualisering mogelijk te maken.

Binnen de economie leefden vergelijkbare opvattingen. Economen maakten modellen van een welvarende maatschappij zonder daarbij rekening te houden met het werk dat binnen huishoudens wordt verzet. In zowel de neoklassieke als de Keynesiaanse economie werd het gezin voorgesteld als een consumptieve eenheid, die slechts zorgt voor vraag naar de goederen die in het 'produktieve' gedeelte van de economie worden geproduceerd. Zo is er in de wetenschap niets terug te vinden van de rol van het gezin in de economie, en de sociaal-economische omstandigheden ervan. Zelfs structurele veranderingen in het gezinsleven die gevolgen hebben voor de onderlinge verhoudingen tussen de gezinsleden waren zonder een economische theorie voor het gezin niet te begrijpen.

Daar waar wetenschappers niet op de rol van het gezin in de moderne samenleving wensten in te gaan, bleken de gezinsactivisten vaak in een anti-intellectualistische houding te blijven steken. Dat geldt zelfs voor de sociale leer die de kerk predikte. Kerkelijke betrokkenheid bij het gezin onttaardde vaak in paternalisme en ideologie. De belangrijkste theoretici van de Duitse sociale ethiek in de jaren vijftig en zestig stonden in het geheel niet afwijzend tegenover de economische theorie voor zover het de markt betrof, maar zij pasten deze niet toe op de 'privé-sector'.² Het gezin werd beschouwd als een 'natuurlijke eenheid' die immuun was voor de structurele veranderingen die in de

moderne samenleving plaatsvonden. Dit idee had ook politieke consequenties. Toen bondskanselier Konrad Adenauer in 1953 werd gewaarschuwd voor het feit dat hervormingen van het sociale zekerheidsstelsel ernstige gevolgen voor het gezin zouden hebben, begreep hij deze boodschap niet. Voor hem was het een natuurlijke zaak dat ouders kinderen kregen. Pas twintig jaar later zette in vele westerse landen een scherpe daling van de geboortecijfers in en kwam Adenauers misrekening aan het licht.

Nu, aan het eind van de twintigste eeuw, is het nog duidelijker dat het gezin aan grote veranderingen blootstaat. Heeft deze tendens invloed op de publieke sfeer en vormt hij daarom aanleiding om een actieve gezinspolitiek te voeren? Moet de samenleving zich *überhaupt* wel bezighouden met beslissingen die in de beslotenheid van het gezin worden genomen of is dat slechts een uitvloeisel van een verouderde ideologie? Op deze vraag kan pas dan een deugdelijk antwoord worden geformuleerd als er een eind komt aan de wederzijdse achterdocht die nu nog bestaat tussen de 'klinische' economen enerzijds en gezinsactivisten anderzijds. Een wederzijdse samenwerking zou juist nu tot vruchtbare resultaten kunnen leiden, omdat er in de moderne economie recentelijk instrumenten zijn ontwikkeld die juist voor ons doel uitermate geschikt zijn. De in de afgelopen twintig jaar ontstane gezinseconomie beschouwt het gezin niet langer uitsluitend als consumptieve eenheid. De inspanningen die ouders zich getroosten, worden gezien als 'investeringen', niet alleen in menselijk kapitaal maar ook in het sociale kapitaal voor de komende generaties.

Theorie van het menselijk kapitaal en de economie van het gezin

Grondleggers van de 'theorie van het menselijk kapitaal' en de economie van het gezin zijn Nobelprijswinnaar Theodore Schultz en Gary S. Becker, beiden verbonden aan de universiteit van Chicago.³ In deze opvatting worden gezinnen beschouwd als productie-eenheden: door tijd en geld te investeren in de persoonlijke en intellectuele ontwikkeling van hun kinderen 'produceren' zij immers menselijk kapitaal.⁴ Tijdgenoten waren onthutst over deze theorieën, die als economistisch werden ervaren en de onderliggende waarden van het gezin leken aan te tasten. De vooruitgang van de wetenschap was echter niet te stuiten: Becker kon aantonen dat loonsverhogingen voor vrouwen op de arbeidsmarkt noodzakelijkerwijs effect hadden op investeringsbeslissingen, doordat de kosten van het opvoeden van kinderen c.q. de hierbij gederde inkomsten stegen. Hij toonde aan dat het aantal kinderen en de kwaliteit van investeringen in de eigen nakomelingen omgekeerd evenredig waren. Dit heeft tot gevolg dat er minder kinderen geboren worden wanneer de 'normen voor menselijk kapitaal' stijgen. En ten slotte maakte hij duidelijk dat de verhoging van bijstandsuitkeringen en het verzwakken van de huwelijksband een negatieve invloed hebben op de verzekeringsfunctie van het gezin, en daardoor ook op de investeringen in menselijk kapitaal. Aan dit soort economische modellen ligt altijd de aanname ten grondslag dat investeringen zowel binnen als buiten het gezin niet automatisch tot stand komen, maar afhankelijk zijn van stimuli die de investeerder hiertoe aanzetten. Deze stimuli bestonden vroeger in Europa,

maar ook vandaag de dag nog in vele ontwikkelingslanden, uit de arbeidskracht van volwassen geworden kinderen.

Voor de meeste arme mensen vormen hun kinderen zelfs de enige vorm van ouderdagsvoorziening. Met het ontstaan van de moderne welvaartsstaat is deze uitwisseling tussen de generaties (ouderlijke zorg in ruil voor ouderdagsvoorziening) echter verouderd geraakt. Toen in veel westerse landen een verplicht systeem voor ouderdagsvoorzieningen werd ingevoerd, bleven de ouders verantwoordelijk voor de 'kosten' die het opvoeden van kinderen met zich meebrengt, maar kwamen de 'baten' - in de vorm van toekomstige inkomsten van de kinderen - ten goede aan de gemeenschap. Alleenstaanden en paren zonder kinderen zijn in eerste instantie financieel beter af, en profiteren op latere leeftijd bovendien van de inkomsten van andermans kinderen: zo wordt de oorspronkelijke persoonlijke uitwisseling tussen de generaties vervangen door een herverdeling tussen ouders en niet-ouders.

De oudere generatie als geheel is ook vandaag de dag nog steeds afhankelijk van de arbeid van jongere generaties, maar de afzonderlijke leden zijn zich deze afhankelijkheid als zodanig niet meer bewust. Binnen de tegenwoordig algemeen toegepaste 'pay-as-you-go'-systemen heeft het individu slechts 'fictieve' claims en hoeft hij/zij zich niet langer zorgen te maken over de werknemers van de toekomst. Hoe zal dit systeem op de lange duur uitwerken? Het politieke systeem wordt gedomineerd door ouderen, die een nog steeds groeiend aantal stemmen kunnen uitbrengen en er natuurlijk op uit zijn hun positie te bestendigen. Het is echter de

vraag of de hoog opgeleide beroepsbevolking van de eenentwintigste eeuw wel genoeg zal nemen met inhoudingen van 50 procent of zelfs meer. En omdat de gezinnen steeds kleiner worden, wordt het fundament van de welvaartsstaat ook op dat front ondergraven. Het lijkt daarom van cruciaal belang hervormingen door te voeren om de stabiliteit van de westerse samenlevingen te garanderen.⁵

Binnen het kader van de theorie van het menselijk kapitaal zijn nog andere argumenten aan te voeren.

Een geslaagd arbeidsleven en persoonlijke vervulling vinden hun oorsprong in een gevoel van eigenwaarde en het bedwingen van de impulsiviteit. Deze basis wordt voornamelijk binnen het gezin gelegd. Empirisch onderzoek onder arme gezinnen in de Verenigde Staten maakt duidelijk dat de aanwezigheid van beide ouders voor kinderen van groot belang is. Moderne sociaal-economische ontwikkelingen belemmeren echter voornamelijk de betrokkenheid van vaders - waardoor er steeds meer eenoudergezinnen ontstaan. Het feit dat de banden tussen de generaties zowel binnen als buiten het gezin en de familie zwakker worden, moet niet zozeer worden gezien als het gevolg van veranderende waarden ('individualisering'), maar eerder als aanpassing aan de drastisch veranderde stimuli in moderne welvaartsstaten. Niettemin zijn de gevolgen ervan ernstig. In het gemiddelde eenoudergezin (met meestal de moeder als gezinshoofd) is de positie van de

kinderen ernstig aangetast. De ouder is ofwel werkloos of brengt grote delen van zijn/haar tijd door op het doorgaans slecht betaalde werk. Na een scheiding ligt de levensstandaard van kinderen daarom veel lager (tot zelfs de helft) dan toen ze nog deel uitmaakten van een compleet gezin. Kinderen uit vaderloze gezinnen zijn daarnaast nog meer in het nadeel doordat ze het in het onderwijs minder ver brengen, hetgeen op zijn beurt weer invloed heeft op hun toekomstige inkomenspositie. Ook lopen zij meer kans om op het slechte pad te geraken.

Lagere investeringen in het menselijk kapitaal van kinderen vormen onder andere een cruciale factor in de verklaring van stijgende misdaadcijfers.

Maar ook jonge mannen hebben hun positie in het leven traditioneel gezien doorgaans aan het huwelijk en het ouderschap te danken: "Voor alle rassen en alle leeftijden geldt dat gehuwde mannen langer leven dan ongehuwde mannen en dat ze minder vaak getroffen worden door moord, zelfmoord, ongelukken en geestesziekten. De misdaadcijfers voor gehuwde mannen liggen lager dan voor ongehuwde, en de inkomens zijn hoger. Het huwelijk ... is een bron van aansporingen - de noodzaak om een partner te onderhouden, kinderen te verzorgen en een huishouden draaiend te houden - die het vermogen tot zelfbeheersing verhogt."⁶ Derhalve vormen lagere investeringen in het menselijk kapitaal van kinderen (met name van de kant van vaders) een cruciale factor in de verklaring van de stijgende misdaadcijfers, de daling van het opleidingsniveau en de afbrokkeling van het sociale gedrag in een groot aantal westerse landen. In dit

verband is het duidelijk dat de stabiliteit van het gezin - als belangrijke 'producent' van menselijk kapitaal - van eminent belang is voor de toekomstige ontwikkeling van de moderne samenleving. Daarom getuigt de inzet voor een actieve gezinspolitiek niet van een nostalgische, ideologische instelling, maar levert deze een bijdrage aan het veiligstellen van de lange-termijnvoordelen van wederzijdse samenwerking.

Sociaal kapitaal en vertrouwensrelaties

Recentelijk is er, naar aanleiding van nieuwe sociologische en politicologische theorieën met betrekking tot het zogenaamde 'sociale kapitaal', een discussie ontstaan die een beter inzicht kan verschaffen in de betekenis van het gezin voor de samenleving. De term sociaal kapitaal is voor het eerst gebruikt door socioloog James Coleman uit Chicago.⁷ Uit een empirisch onderzoek naar de verschillen in schoolresultaten tussen particuliere en openbare scholen kwam naar voren dat katholieke scholen op dit gebied verreweg de beste prestaties leverden. Coleman schreef deze bevindingen toe aan het feit dat deze scholen in de structuur van een kerkelijke gemeente zijn ingebed. Dankzij dit feit kunnen de normen en waarden in alle levenssferen van de leerlingen worden aangeleerd en versterkt, waardoor ze aan 'betrouwbaarheid' winnen. De belangrijkste vorm waarin deze verbondenheid tussen school en ouders gestalte kreeg, was de vrijwillige deelname van ouders, met name moeders, aan schoolactiviteiten. Het 'sociale kapitaal' dat op deze wijze grotendeels door vrijwilligers wordt gecreëerd, levert een bijdrage van overwegend belang aan het succes van deze scholen op religieuze grondslag en

speelt een cruciale rol bij het 'creëren van menselijk kapitaal'. Waaruit bestaat dit kapitaal nu in dit verband? "Net als andere vormen van kapitaal is sociaal kapitaal productief en bevordert dit het bereiken van bepaalde doelen die anders niet gehaald zouden kunnen worden ... Zo kan een groep waarvan de leden zich betrouwbaar betonen en elkaar volledig kunnen vertrouwen, veel meer voor elkaar krijgen dan een vergelijkbare groep waarin die betrouwbaarheid en dat vertrouwen ontbreken."⁸ Hoewel Coleman de term introduceerde, was het vooral Robert Putnam die in zijn uitgebreide werk de functie van sociaal kapitaal voor de economie en politiek van een samenleving met voorbeelden heeft toegelicht.

Zo vergeleek Putnam het functioneren van instellingen in Noord- en Zuid-Italië.⁹ In de jaren zeventig werd door middel van een wijziging in de grondwet de macht van Rome overgedragen aan een aantal nieuw gevormde regionale overheden. Twintig jaar later maken zowel subjectieve als objectieve beoordelingen duidelijk dat de regionale overheid het in Noord-Italië een stuk beter doet dan in het zuiden. Zelfs de betere economische prestaties bleken eerder een gevolg dan een oorzaak te zijn van deze onderlinge verschillen. Putnam wijst in dit verband op een aantal diepgewortelde cultuurverschillen die zich het best laten omschrijven als een gebrek aan betrokkenheid van burgers en vrijwillige verenigingen in het zuiden. In navolging van de omvangrijke studie van De Tocqueville over de Amerikaanse democratie vond hij een sterke empirische correlatie tussen de dichtheid van de informele netwerken en vrijwillige betrokkenheid enerzijds en de politiek-economische voorspoed van een regio anderzijds. Deze bevin-

dingen sluiten goed aan bij de bredere discussie over het belang van vertrouwensrelaties voor de sociaal-economische ontwikkeling. In zijn meer populair-wetenschappelijke boek over vertrouwen stelt F. Fukuyama dat culturele vertrouwensbanden een soort 'sociaal kapitaal' vormen, dat medebepalend is voor het economische en politieke functioneren van een samenleving. Zo vormen het gebrek aan bemiddelende instanties en het spreekwoordelijke wantrouwen tussen de klassen in Frankrijk een belangrijk beletsel voor de hervormingen die met het oog op de economische globalisering zouden moeten worden doorgevoerd. Als vertrouwen ook voor het economische functioneren van zo grote betekenis is, werpt dit een heel nieuw licht op het belang van het 'niet-economische' potentieel van een samenleving. "Dit vertrouwen ontstaat niet op grond van rationele afwegingen, het vloeit veel eerder uit godsdienst of ethische gewoonten die niets van doen hebben met het moderne leven. Dat wil zeggen dat de meest succesvolle vormen van modern leven helemaal niet volledig modern zijn; ze zijn met andere woorden niet gebaseerd op de universele verbreiding van liberale economische en politieke principes over de gehele samenleving."¹⁰

De onlangs ontstane theorievorming op het gebied van sociaal kapitaal werpt eveneens vruchten af op het vlak van de heroriëntering van ontwikkelingshulp. In het verslag over 1995 van de Commissie voor Ontwikkelingshulp van de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO) wordt de theorie over sociaal kapitaal in verband gebracht met de idee van onafhankelijkheid en institutionele

competentie van een samenleving. Meer op het microniveau wijst de Amerikaanse politicologe Elinor Ostrom erop dat plaatselijke instellingen, cultureel bepaalde normen en regels betreffende wederzijdse controle een belangrijke bijdrage vormen in het overwinnen van elementaire problemen tussen opdrachtgever en uitvoerder. Deze problemen in de menselijke samenwerking zijn van alle tijden. Om in de woorden van de zeventiende-eeuwse Schotse moraalfilosoof David Hume te spreken: "Uw koren is vandaag rijp, het mijne eerst morgen. Het strekt ons beiden tot voordeel wanneer ik vandaag met u samenwerk en u mij morgen bijstand verleent. Ik ben u niet gunstig gezind en weet dat u mij dat evenmin bent. Ik zal derhalve geen inspanningen voor u verrichten en als ik voor mijzelf bij u werk, verwacht ik daarvoor iets terug. Ik weet dat ik hierin kan worden teleurgesteld en tevergeefs op uw dankbaarheid moet wachten. Dan laat ik u achter om alleen te werken; u behandelt mij op dezelfde manier. De seizoenen komen en gaan en wij verliezen beiden onze oogst bij gebrek aan onderling vertrouwen en zekerheid."¹¹ Zo bleken boeren niet in staat om hun voordeel te doen met onderlinge samenwerking, omdat de angst om uitgebuit te worden alle pogingen in die richting belemmerde. In de sociale wetenschap en de moderne speltheorie wordt deze situatie een '*prisoner's dilemma*' genoemd. Bij gebrek aan middelen om eenmaal gedane beloften af te dwingen blijft niet-samenwerken voor ieder afzonderlijk een rationele strategie, zelfs als samenwerking aanzienlijke extra voordelen oplevert. In een cultuur die wordt gekenmerkt door een diep wantrouwen is het enorm moeilijk om de hoofden bij elkaar te steken teneinde

goederen die van publiek belang zijn te financieren of regels ter bevordering van sociale en economische samenwerking te wijzigen. Dit probleem is zelfs niet door concurrentie op te lossen, omdat ook een markteconomie gebaseerd is op een kader van instellingen die algemeen worden erkend. In dit licht is sociaal kapitaal, als middel om samenwerking en een minimale overeenstemming te bewerkstelligen, onontbeerlijk voor het succes van een samenleving - en dat geldt zowel voor ontwikkelde als ontwikkelingslanden.

Wat betekent deze theorie over sociaal kapitaal nu voor de gezinspolitiek? Het wetenschappelijk bewijs is niet waterdicht. In navolging van het 'amorele familisme' van Banfield stellen Putnam en Fukuyama dat sterk hiërarchische gezinsverhoudingen een belemmering kunnen vormen voor het ontstaan van 'horizontale' relaties op het punt van sociaal kapitaal. Zelfs economische nadelen van beruchte vormen van familisme komen duidelijk naar voren wanneer een bedrijf een bepaalde grootte bereikt heeft. Fukuyama noemt het voorbeeld van de Amerikaanse software-gigant WANG Cooperation. Binnen het bedrijf werd oppositie gevoerd toen de Chinese grondlegger besloot zijn zoon als opvolger te benoemen en daarmee, tot grote teleurstelling van de managers, inging tegen meritocratische principes.

De antithese tussen sterke gezinnen en 'civil society' is echter slechts schijn. Gezien de omstandigheden waaronder de modernisering in westerse landen al-

maar voortschrijdt, vormt de dominante positie van gezinsbanden niet langer een belangrijk probleem. (In zekere zin toont de snelle neergang van WANG, op de uiterste competitieve markten dit duidelijk aan). Het is eerder precies andersom. Voor de rol die traditioneel door het gezin werd vervuld, is in de moderne tijd geen nieuwe speler meer voorhanden. Eerder hebben we gezien welke betekenis het gezin heeft voor het creëren van 'menselijk kapitaal'. Daaronder valt ook het vormen van een persoonlijkheid die in staat is samenwerkingsrelaties aan te gaan. Of, om de

**Wat gezinnen
tegenwoordig nodig
hebben is niet
zozeer meer geld,
maar eerder
structurele
veranderingen in
hun omgeving.**

stelling van Coleman om te draaien, het gezin levert 'menselijk kapitaal' voor het creëren van sociaal kapitaal, het vermogen tot vertrouwen, sociale omgangsvormen en waarden, op grond waarvan volwassenen hun eigenbelang in een breder kader kunnen plaatsen. Uit de pedagogiek weten we dat het enorm belangrijk is dat een kind in zijn eerste le-

vensjaren een basisvertrouwen ontwikkelt. Als dit 'oervertrouwen' niet wordt gevormd, blijkt later in het leven dat dit absoluut onvervangbaar is. Dit vertrouwen en dit gevoel van eigenwaarde, die ontstaan door de positieve ervaringen binnen het gezin, maken deel uit van de individuele aanleg op grond waarvan een mens vertrouwen en relaties van wederzijdse samenwerking kan ontwikkelen zonder daarbij de eigen belangen uit het oog te verliezen. Niet alleen stimuleren deze eigenschappen de zelfbeheersing, ze leveren ook een belangrijke bijdrage aan de samenleving als geheel. Ze houden namelijk de misdaadcijfers en de kosten voor de be-

strijding hiervan op een laag niveau en stellen de samenleving in staat zich door middel van 'antagonistische samenwerking' aan te passen aan snelle veranderingen in de omgeving. Zoals uit het onderzoek van Coleman blijkt, heeft een gezinsactiviteit als het opvoeden van kinderen een aantal gunstige neveneffecten: er ontstaat een 'voorraad' sociaal kapitaal, die door plaatselijke overheden kan worden ingezet om de welvaartsstaat om te vormen tot een welvarende samenleving.

Wetenschappers als D. Gambetta, B. Frank en anderen wijzen er echter op dat sociaal kapitaal ook een uiterst negatieve invloed op samenlevingen kan hebben als het voor de verkeerde doelen wordt gebruikt. De hechte banden tussen de Latijnsamerikaanse oligarchieën die hun eigen landen uitbuiten, de solidariteit binnen 'la famiglia' van de maffia, de onderlinge verwevenheid van traditionele autoriteiten op het platteland die wordt gebruikt om vernieuwingen tegen te houden, dit zijn allemaal verschijnselen die zich niet laten negeren. Binnen de christelijke gezins traditie is men zich terdege bewust van het feit dat 'bloedbanden' niet enkel en alleen positief zijn en daarom ook niet als zodanig moeten worden geïdealiseerd. Om deze reden zijn gezinnen of families dan ook niet de belangrijkste eenheden in religieuze gemeenschappen binnen het christendom, maar maken ze deel uit van de overkoepelende structuur van de gemeente. De christelijke politiek moet daarom ook niet het geïsoleerde gezin als uitgangspunt nemen, maar gemeenschapsstructuren als integrerend mechanisme scheppen die een tegenwicht kunnen bieden tegen de 'plaatsbepaalde moraliteit'. Alleen een stimulerende 'civil society' kan gezinnen de helpende

hand reiken bij de rol die zij in de moderne wereld spelen. Alleen een stimulerende 'civil society' kan daarbij tegenwicht bieden tegen de houding van overmatige gerichtheid op overheden en subsidies die zoveel gezinsactivisten kenmerkt. Wat gezinnen tegenwoordig nodig hebben, is niet zozeer meer geld, maar eerder structurele veranderingen in hun omgeving. Hiervoor is een sterke vernieuwingsgeest nodig - zowel de arbeidsmarkt als de gemeenschappelijke besluitvorming lijken in dit verband een belangrijke rol te spelen.¹²

Gezinspolitiek en het CDA?

Loont het voor christen-democratische partijen als het CDA de moeite zich actief voor het gezin in te zetten? Moeten zij het ouderwetse gezin op hun politieke agenda voor de eenentwintigste eeuw zetten? Sta mij een laatste poging toe om diegenen te overtuigen die daar nog sceptisch tegenover staan. In alle westerse samenlevingen zullen zich absoluut problemen gaan voordoen als gevolg van het ontbreken van gezinsfuncties. Nu de grenzen van de naoorlogse welvaartsstaten zich steeds duidelijker aftekenen, zijn nieuwe concepten geboden om de groeiende demografische problemen het hoofd te bieden. Of zoals F.X. Kaufmann het stelt, het gevaar van deze problemen is dat in een tijd waarin de noodzaak van innovatie steeds duidelijker wordt, er steeds minder jonge mensen met een ondernemende, op veranderingen gerichte geest zijn die dergelijke innovaties kunnen uitwerken. Daarom is het voor politieke partijen zaak reeds nu op de toekomst vooruit te lopen. In de laatste decennia is de omgeving van het gezin ingrijpend veranderd. Middelen en doelen van deze politiek

moeten daarom niet op de negentiende maar op de eenentwintigste eeuw gericht zijn. De uitdagingen die hier zichtbaar worden, zullen in het politieke krachtenveld minstens evenveel belang krijgen als de milieuproblemen die op dit ogenblik in westerse samenlevingen zozeer onderwerp van gesprek zijn. Het behoud van gezinswaarden, maar dan vertaald in nieuwe vormen van activiteiten en vernieuwende voorstellen, zouden wel eens een belangrijk concurrerend onderdeel van de inzet in de christelijke politiek kunnen worden. En dat komt doordat dit alles zich afspeelt in een samenleving die lijdt aan de gevolgen van een tot nog toe verborgen proces: de afbrokkeling van de investering in menselijk en sociaal kapitaal.

Dr. A. Habisch is theoloog en econoom en werkzaam in Berlijn.

(Dit artikel werd uit het Engels vertaald door Language Unlimited te Utrecht)

Noten

1. Banfield (1958) 85.
2. Zie Höffner (1962).
3. Zie Schultz (1961), Becker (1991), Becker/Tomes (1986).
4. Dit kan hier niet in detail uitgewerkt worden. Voor een overzicht van de economie van het gezin - zie Willis (1987), Folbre (1994), Peters (1995).
5. Op dit gebied is verder onderzoek nodig. Burggraf (1993) heeft echter al enkele interessante voorstellen gedaan.
6. Wilson (1993) 74.
7. Zie Colemar (1988).
8. Coleman (1990) 555f.
9. Zie Putnam (1993).
10. Fukuyama (1995) 352.
11. Eit. Putnam (1993) 163.
12. Zie Habisch (1995).

Literatuur

Banfield, Edward C. (1958). *The Moral Basis of a Backward Society*. Glencoe, Ill

Becker, Gary S. (1991), *A treatise on the family*, Cambridge M.A.

Ders./N. Tomes (1986), 'Human capital and the Rise and Fall of Families', in: *Journal of Labor Economics* 4/3, 1-39.

Burggraf, Shirley (1992), 'How should the costs of child-rearing be distributed?' in: *Challenge* Sept/Oct. 48-55.

Coleman, James (1988), 'Human Capital in the Creation of Human Capital' in: *American Journal of Sociology* 94 (Suppl.), 95-120.